पशुधन

जातिवंत गायी- म्हशींची अशी करा निवड

डॉ. मंजुषा पाटील
(मो.नं. ९०९६३६८४०७)
पशुवैद्यक व पशुविज्ञान महाविद्यालय, परभणी
डॉ. पंकज हासे
मुंबई पशुवैद्यकीय महाविद्यालय, मुंबई

जनावरांच्या खरेदी- विक्रीमध्ये रंग, वय आणि शरीरवर्णन यांची माहिती असते. परंतु विकत घेतलेले जनावर हे शेतीच्या कामासाठी किंवा दुधास उपयुक्त आहे का; तसेच त्यात व्यंग आहे किंवा नाही याची कागदपत्रात नोंद नसते. गुरांची पारख करणाऱ्यास मुळात गुरांविषयी आवड हवी. दुधाळ गुरांची अंगकाठी कशी असावी व गुरांमधील निरनिराळे दोष कोणते याचेही ज्ञान पाहिजे. जातिवंत जनावरांची निवड ही त्यांच्या जातींची विशिष्ट लक्षणे पाहूनच करावी.

पशुसंगोपन हा शेतीसाठी जोडधंदा न राहता तो एक स्वतंत्र व्यवसाय झाला आहे. अनेक सुशिक्षित युवक हा व्यवसाय करण्यासाठी या क्षेत्रात येत आहेत. व्यवसाय सुरू करताना असे युवक गुरांच्या बाजारात दुभती जनावरे खरेदी करण्यासाठी येतात. महाराष्ट्रात बहुतेक बाजारात पशुमालक, दलाल व ग्राहक यांच्यामध्ये व्यवहार होतो. यामध्ये दलाल अनेक युक्त्या, लपवाछपवी करून जनावरे विकून देतात. जनावरांच्या खरेदी- विक्रीमध्ये रंग, वय आणि शरीरवर्णन यांची माहिती असते. परंतु विकत घेतलेले जनावर हे शेतीच्या कामासाठी किंवा दुधास उपयुक्त आहे का; तसेच त्यात व्यंग आहे किंवा नाही याची कागदपत्रात नोंद नसते. गुरांची पारख करणाऱ्यास मुळात गुरांविषयी आवड हवी. दुधाळ गुरांची अंगकाठी कशी असावी व गुरांमधील निरनिराळे दोष कोणते याचेही ज्ञान पाहिजे. जातिवंत जनावरांची निवड ही त्यांच्या जातींची विशिष्ट लक्षणे पाहूनच करावी.

गायींच्या जाती याप्रमाणे आहेत-

लाल कंधारी : नांदेड जिल्ह्यातील कंधार तालुक्यातील

ही प्रजाती सध्या नांदेडसह परभणी, लातूर, हिंगोली आणि बीड जिल्ह्यात आढळून येते. कमी दूध, मात्र शेतीकामासाठी अत्यंत उपयुक्त अशी ही जात असल्यामुळे मराठवाड्यातील सर्व तालुक्यांत शेतकऱ्यांना पसंत पडणारी आहे. शेतीकामासाठी बैल अत्यंत उपयुक्त असल्यामुळे यांची संख्या देखील मराठवाड्यात वाढू लागली आहे. अत्यंत चपळ असणाऱ्या या प्रजातीचा रंग लाल ते तपकिरी असतो. विशेषतः गायी या फिकट तांबड्या/तपकिरी रंगाच्या व वळू /बैल हे तांबडे/तपकिरी रंगाचे आढळून येतात. मजबूत, डौलदार व काळसर खांदा हे वळूंचे वैशिष्ट्य आहे. खूर व नाकपुडी काळी असते. सड/निरण देखील काळे असून, कान दोन्ही बाजूला समान अंतरावर लोंबकळणारे असतात. मोठे कपाळ- थोडे पुढे आलेले, डोळे काळे पाणीदार व भोवती काळे वर्तुळ असणारे, शिंगे तळात जाड व टोकाला निमुळती असतात. मान आखूड व सरळ असते. मानेखालील पोळ मध्यम आकाराची व घड्या असणारी असते. पाठ मध्यम लांबीची व रुंद असते. कास लहान व शरीराबाहेर असते. दूध उत्पादन कमी असल्यामुळे दुधाच्या शिरा क्वचितच आढळतात. प्रतिदिन दूध उत्पादन हे १.५ ते ४.० लिटरपर्यंत असते. या जातीची प्रतिकारशक्ती अत्यंत चांगली असून, त्यावरील व्यवस्थापन खर्चदेखील कमी आहे. दोन वेतातील अंतर १४ ते १६ महिने असून, कालवडी वयाच्या ३० व्या महिन्यात गाभण राहतात.

गौळाऊ : महाराष्ट्र व मध्य प्रदेशातील काही भागातील

ही जात मध्यम उंचीची, हलक्या बांध्याची, रुंद व लांबट शरीराची असते. डोके अरुंद व खाली निमुळते असते. कपाळ सपाट, डोळे बदामी आकाराचे व मोठे असतात. शिंगे आखूड असून काहीशी मागे वळलेली असतात. मान आखूड व खांदा एका बाजूला थोडासा झुकलेला असतो. पाय सरळ व मजबूत, पोळ खूपच लोंबती असते. अंगावरील कातडी सैल असते. शेपटी आखूड व रंग पांढरा असतो. बैल चपळ असून शेती व वाहतुकीकरिता उत्तम असतात.

गीर : या जातीस भदावरी, देसन, गुजराती, काठेवाडी, सोरथी आणि सुरती असेही म्हणतात. गुजरातमधील दक्षिण काठेवाडच्या गीर जंगलांमध्ये उगम. महाराष्ट्र आणि

लगतच्या राजस्थानमध्येही आढळतात. त्वचेचा मूलभूत रंग गडद लाल किंवा चॉकलेटी- तपकिरी रंगाचे पॅच किंवा काहीवेळा काळा किंवा पूर्णपणे लाल असतो. शिंगे विचित्रपणे वक्र, ज्याला एक 'अर्धचंद्र' दिसतो. दुग्ध उत्पादन १२००-१८०० किलोग्राम प्रति दुग्धपान दरम्यान. ही जात कठोरपणा आणि रोग प्रतिकारशक्तीसाठी ओळखली जाते.

लाल सिंधी : या जातीला रेड कराची, सिंधी आणि

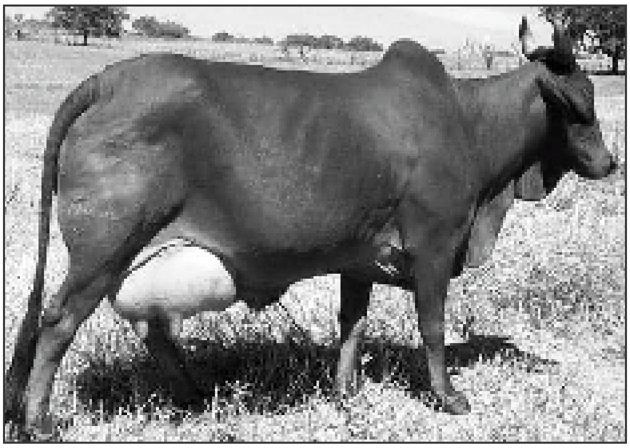

माही असेही म्हणतात. अविभाजित भारताच्या कराची आणि हैदराबाद (पाकिस्तान) भागात मूळ आहे आणि आपल्या देशात काही संघटित शेतातही संगोपन केले जाते. गडद लाल ते फिकट पांढऱ्या पट्ट्या असलेल्या शेड्ससह रंग लाल असतो. दुग्ध उत्पादन १२५० ते १८०० किलो प्रति दुग्धपान दरम्यान. सुस्त आणि संथ असूनही बैल रस्ता आणि फील्ड कामांसाठी वापरले जाऊ शकतात.

साहिवाल : अविभाजित भारताच्या पंजाब व

पाकिस्तानमध्ये माँटगोमेरी प्रदेशात मूळ. या जातीला लोला (सैल त्वचा), लांबी बार, माँटगोमेरी, मुलतानी, तेली या नावांनी ओळखले जाते. ही देशी डेअरीची लाल रंगाची उत्तम जात. सैल त्वचा असलेली सममित शरीरयष्टी असून भारी जातींमध्ये मोडते.

या जातीचे सरासरी दुधाचे उत्पादन प्रति वेतात १४०० ते २५०० किलो दरम्यान आहे.

देवणी : या जातीस डोंगरपती, डोंगरी, वाननेरा, वाघिड,

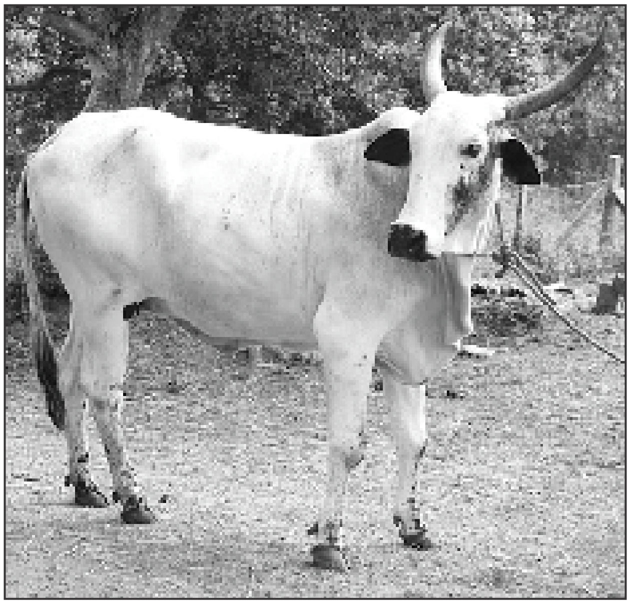

बालंक्य, शेवेरा म्हणूनही ओळखले जाते. मूळ पश्चिम आंध्र प्रदेशात. महाराष्ट्र राज्यातील मराठवाडा प्रदेश आणि कर्नाटकच्या लगतच्या भागातही आढळतात. शरीराचा रंग सामान्यतः पांढरा आणि काळा डाग असतो. दुग्ध उत्पादन प्रति दुग्धपान दरम्यान ६३६ ते १२३० किलोग्रामपर्यंत आहे. बैल भारी लागवडीसाठी योग्य आहेत.

विदेशी गायींची माहिती-

जर्सी : जर्सी बेटातून उगम. (यू.के.) दुधाळ जनावरांचा सर्वात लहान प्रकार. भारतात या जातीची चांगली ओळख झाली आहे आणि देशी गायींच्या क्रॉस प्रजननात मोठ्या

प्रमाणात वापरली जाते. जर्सी गुरांचा ठराविक रंग लालसर तपकिरी आहे. कपाळ कोरडे; कॉम्पॅक्ट आणि टोकदार शरीर. ४.५% चरबी असलेल्या दुधाचे उत्पादक. एका वेतात सरासरी दुधाचे उत्पादन ४५०० किलो आहे.

होल्स्टेन फ्रिजियन : नेदरलँड्सच्या उत्तरेकडील भागातून, खासकरुन फ्रीजलँड प्रांतातून. या जातींमध्ये काळे आणि पांढरे ठराविक चिन्ह असते– ज्यामुळे ही जनावरे सहजपणे वेगळी ओळखता येतात. गायीचे सरासरी एका वेतात दूध उत्पादन ६००० ते ७००० किलोग्राम आहे.

म्हशींच्या जाती खालीलप्रमाणे आहेत–

मुऱ्हा : म्हशींची सर्वात महत्त्वाची जात आहे. ज्यांचे

मूळ रोहतक, हिस्सार आणि हरियाणा, पंजाबमधील नाभा आणि पटियाला जिल्ह्यात तसेच दिल्ली राज्याच्या दक्षिण भागात आहे. या जातीस दिल्ली, कुंडी आणि काली असेही म्हणतात. सामान्यत: शेपटी आणि चेहऱ्यावर पांढऱ्या निशाणीसह 'जेट ब्लॅक' रंग असतो. घट्ट वक्र शिंग हे या जातीचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. भारतातील सर्वाधिक कार्यक्षम दूध आणि बटर फॅट उत्पादक. लोणी चरबीची सामग्री ७.८३% आहे. स्तनपान कालावधीतील सरासरी उत्पादनाचे प्रमाण प्रतिवेतात १५०० ते २५०० किलोग्रॅमपर्यंत असते. निकृष्ट स्थानिक म्हशींच्या ग्रेडिंगसाठी देखील वापर.

सुरती : यास डेकाणी, गुजराती, तलबडा, सभागृहकर्ता आणि नाडियादी या नावांनी देखील ओळखले जाते. या जातीचा उगम गुजरातमधील कैरा आणि बडोदा जिल्हा आहे. रंग गंजलेला तपकिरी ते चांदी–राखाडीपर्यंत बदलू शकतो. शिंगे सिकलच्या आकाराची, मध्यम लांब आणि सपाट असतात. एक जबडा गोल आणि दुसरा ब्रिसकेट

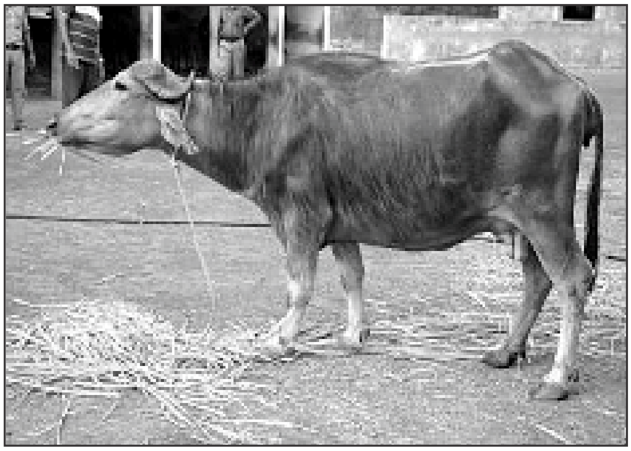

आकारात असतो. दुग्ध उत्पादन प्रतिवेतात १००० ते १३०० किलोग्रामपर्यंत आहे. या जातीचे वैशिष्ट्य म्हणजे दुधामध्ये चरबीची टक्केवारी (१२ टक्के) असते.

जाफराबादी : या जातीचे उगमस्थान म्हणजे गीरचे

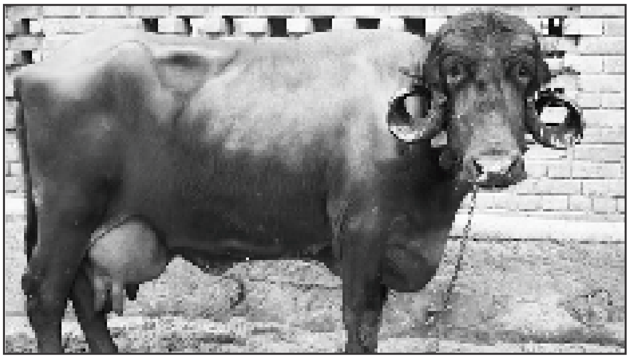

जंगल, गुजरातमधील कच्छ आणि जामनगर जिल्हे. म्हशीची ही सर्वात मोठी भारतीय जाती आहे. शिंगे जड असतात, गळ्याच्या प्रत्येक बाजूला झुकण्यासाठी आणि नंतर बिंदूकडे वळताना (शिंगे खाली घसरतात). एका वेतात दुधाचे सरासरी उत्पादन १००० ते १२०० किलो आहे. बैल जड आहेत आणि नांगरणी व कार्टिंगसाठी वापरले जातात. या प्राण्यांचे पालनपोषण बहुधा भटके–विखुरलेले मालधरिस नावाचे पारंपरिक ब्रीडर्स करतात.

भदावरी : या जातीचा मुख्य उगम मार्ग म्हणजे उत्तर प्रदेशचा आग्रा आणि इटावा तसेच मध्य प्रदेशचा ग्वाल्हेर जिल्हा. या मध्यम आकाराच्या म्हशी असतात. शरीर सामान्यतः हलके किंवा तांबे रंगाचे असते. सुरती म्हशींसारख्या दोन पांढऱ्या ओळी (शेवरॉन) गळ्याच्या खालच्या बाजूला आहेत. एका वेतात सरासरी दुधाचे उत्पादन ८०० ते १००० किलो असते. बैल उच्च तापमानाला सहनशील असतात. दुधातील चरबीचे प्रमाण

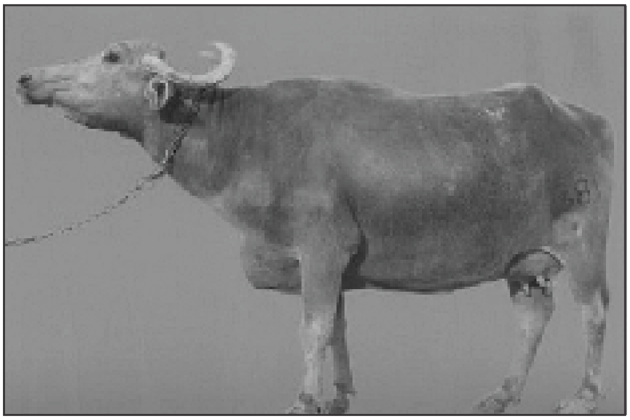

६ ते १२.५ टक्क्यांपर्यंत असते.

मेहसाणा : मेहसाणा ही म्हशीची दुधाळ जाती असून,

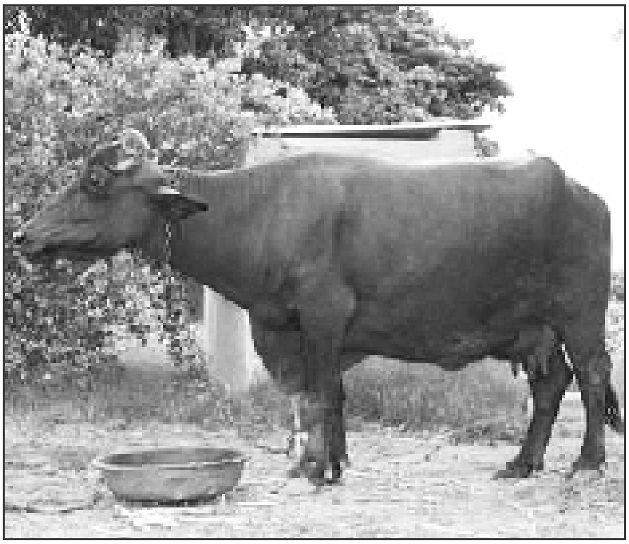

गुजरातमध्ये व त्याच्या लगतच्या महाराष्ट्र राज्यातील मेहसाणा, साबरकंठा आणि बनसकांठा जिल्ह्यात आढळते. सुरती आणि मुऱ्हा यांच्यात क्रॉस ब्रीडिंगपासून ही जाती विकसित झाली आहे. शरीर मुऱ्हापेक्षा लांब आहे परंतु पाय आखूड आहेत. मुऱ्हापेक्षा शिंगे कमी वक्र आहेत. बैल भारी कामासाठी चांगले असतात. दुग्ध उत्पादन १२००-१५०० किलो प्रतिवेतात आहे.

नागपुरी : या जातीला एलिचपुरी किंवा बेरारी असेही म्हणतात. या जातीचे उगमस्थान महाराष्ट्रातील नागपूर, अकोला आणि अमरावती जिल्हे आहेत. हे काळ्या रंगाचे असून चेहरा, पाय आणि शेपटीवर पांढरे ठिपके असतात. शिंगे लांब, सपाट आणि वक्र, बाजूला मागे वाकलेली (तलवारीच्या आकाराची) असतात. बैलांचा उपयोग जड काम करण्यासाठी केला जाऊ शकतो.

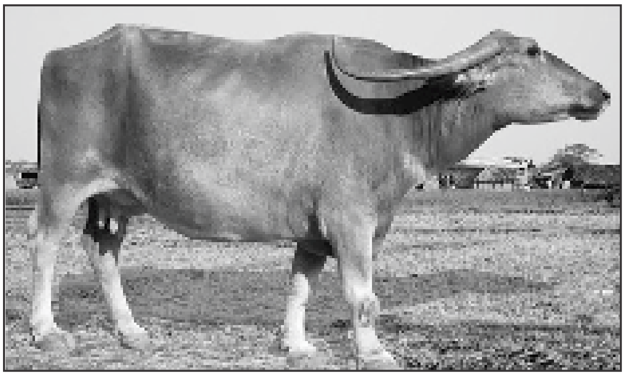

दुग्ध उत्पादन एका वेतात ७०० ते १२०० किलोग्राम पर्यंत आहे.

पंढरपुरी : सोलापूर, कोल्हापूर, सांगली, सातारा, बेळगाव या ठिकाणी प्रामुख्याने आढळतात. या म्हशी आकाराने मध्यम पण अतिशय काटक असतात. लांब व निमुळता चेहरा, खांद्यापर्यंत पोचणारी लांब व पिळवटलेली शिंगे ही या जातीची वैशिष्ट्ये आहेत. म्हशींचे वजन साधारण

४०० किलो असते. पारड्या वयाच्या २५ ते ३० महिन्यांत गाभण राहतात आणि ३५ ते ४० महिन्यांत पहिल्यांदा वितात. मध्यम शरीर, लवकर वयात येणाऱ्या पारड्या, कमी भाकडकाळ, पहिल्या वेताचे कमी वय, उत्तम प्रजोत्पादन व दुग्धोत्पादन क्षमता आणि दुग्धोत्पादनाचे सातत्य या गुणांमुळे दुधासाठी ही जात चांगली आहे. हे सर्व गुण एकत्रितपणे इतर जातींत आढळत नाहीत. या म्हशी एका वेतात १५००ते १८०० लिटर दूध देतात.

दुभत्या जनावरांची देहयष्टी निरोगी- सशक्त असावी. शक्य असल्यास अशा जनावरांच्या वंशावळीची माहिती मिळाल्यास फार चांगले. गुरांमधील गुण- दोषांची माहिती पशुपालकाला असणे गरजेचे आहे. जनावरांची निवड ही त्यांच्या जातींची लक्षणे बघूनच करणे श्रेयस्कर ठरते. ■